

¹Керім Ш.Т., ²Альмухаметов А.Р.

¹филология ғылымдарың докторы, профессор, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

²философия ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: alirauf210@mail.ru

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ЖЕРІНЕН ШЫҚҚАН АРАБ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ БІЛГІРІ, ҒҰЛАМА, ИМАМ ТАДЖ АД-ДИН ӘЛ-ЖЕНДИДІҢ «ӘЛ-МАҚАЛИД» КІТАБЫ

Сыр бойындағы Жент қаласының тумасы Тадж ад-дин Ахмед ибн Махмұд ибн Омар әл-Женди (700/13001 ж.қ.б.) араб тілі морфологиясына арналған бағалы еңбектер қалдырған тілші ғалым болып есептеледі. Әл-Жендидің біз заманымызға аман-есен жоғалмай жеткен туындыларының бірі – «әл-Мақалид» әл-Мутарризидің «әл-Мисбах» атты кітабына жасалған шарх. Имам Наср ибн Әби әл-Мукаррам Әбд ас-Саии бин Әли Әбу әл-Музаффар әл-Мутарризидің (610/1213 жылдар шамасында қ.б.) Хорезмнен шыққан аса көрнекті тілші ғалым. Әл-Жендидің «әл-Мақалидте» әрбір сөзді егжей-тегжейлі, реттілікпен зерттеу тәсілін қолданған, негізгі дәлелдің қайнар көзі Құран мен хадис және әдеби мәтіндерге сүйенген. Еңбекте ең көп қолданған әдіс оқырманға ойындағы диалогтар пен сұрақтар ұсынып, осы сауалдарға жауап ретінде ережелер мен үкімдерді келтіруінде. Кітап ғылыми бағытының айқындылығымен және жеңілдігімен ерекшеленеді. Жұмыста синтаксис ілімінің ережелері мен оның мағыналары толыққанды қамтылған. Автор адамның ақылына қуат беріп, әсерін тигізу үшін, танымдық ойлау жүйесін дамыту мақсатында және өзгелерге үйрету жолында әрбір мәселенің мән-жайын ашып, ап-айқын түсіндіру жолын ұстанған. Сөз бен сөйлемдерді қолдану формасы өте анық, қызықты және түсініктемелері де оңай әрі құрылымы жағынан аса жүйелілікпен жазылған. Сондай-ақ синтаксис қағидаларындағы пәлсапаға да орын берген. Осылайша өте терең логикалық аналогияларға талдау жасай алған. Сөйтіп мәселенің түпкі мәні мен мазмұны байыпты түрде айқындалғанша баяндайды. Кей тұста тұжырымдарды қайталап өтеді де, кітапты оқып отырған оқушы еш шүбәсіз қабылдап, қанағаттанғанға дейін дәйектемелерді келтіріп оның себебі мен салдарын нақты түсіндіреді.

Түйін сөздер: әл-Женди, имам, ғалым, «әл-Мақалид», Құран мәтіндер, араб тілі, грамматика, синтаксис, сөз.

¹Kerim Sh.T., ²Almuhametov A.R.

¹Doctor of philology, professor, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

²Doctor of philosophical science, assistant professor, e-mail: alirauf210@mail.ru
Nur-Mubarak Egypt for islamic culture university, Kazakhstan

The book “ Al-Makhalid” by the distinguished, famous Arabic grammarian, imam Tadge ad-din al-Zhendi from Kazakh land

The article analyzes the book of a native of the ancient Syrdarya city of Gent, an expert in Arabic grammar, Imam Taj ad-Din al-Zhendi “al-Makalid.” Taj ad-din Ahmed ibn Mahmoud ibn Omar al-Zhendi is considered to be one of the Arab grammar experts in the modern scientific community. The book “al-Makalid” is a commentary on the work of “al-Mishbah” by a famous linguist al-Muzaffar al-Muttarizi from Khorezm. Al-Makalid is notable for the ease of presentation of the analyzed textual material from the Qur’an, Hadith, Arabic literature, etc. The author dwells on the study of the basic syntactic rules of the Arabic language, a detailed analysis of the syntactic principles, forms of using words and phrases. The form of presentation of the material, which consists in the formulation of rules and principles by solving the questions of interest through a dialogue with the reader, is of great interest too.

Key words: al-Zhendi, imam, scholar, “Al-Makalid”, Koranic texts, Arabic, grammar, syntax, word.

¹Керім Ш.Т., ²Альмухаметов А.Р.

¹доктор филологических наук, профессор, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

²кандидат философских наук, доцент, e-mail: alirauf210@mail.ru
Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Каскелен

Сочинение «аль-Макалид» уроженца казахской земли непревзойденного знатока арабской грамматики, ученого имама Тадж ад-дин аль-Женди

В статье анализируется книга выходца из древнего сырдарьинского города Джент, знатока грамматики арабского языка, имама Тадж ад-дин аль-Женди «аль-Макалид». Тадж ад-дин Ахмед ибн Махмуд ибн Омар аль-Женди считается современным научным сообществом, одним из знатоков арабской грамматики. Книга «аль-Макалид» является комментарием к труду «аль-Мисбах» известного ученого-лингвиста из Хорезма аль-Музаффар аль-Муттариизи. «Аль-Макалид» отличается легкостью изложения анализируемого текстового материала из Корана, хадисов, произведений арабской литературы и др. Автор останавливается на исследовании основных синтаксических правил арабского языка, детальном анализе синтаксических принципов, формах использования слов и словосочетаний. Также интересна форма подачи материала, которая заключается в формулировании правил и принципов путем решения интересующих вопросов через диалог с читателем.

Ключевые слова: аль-Женди, имам, ученый, «Аль-Макалид», коранические тексты, арабский язык, грамматика, синтаксис, слово.

Орта ғасырларда Қазақстанда Ислам дінінің орнығуымен бірге араб филологиясы ілімдері дамыды. Сыр бойындағы кіндік қаны тамған Тадж ад-дин әл-Женди араб тілі морфологиясына арналған бағалы еңбектер қалдырған тілші ғалым болып есептеледі.

Тадж ад-дин Ахмед ибн Махмуд ибн Омар әл-Женди жайлы Қазақстанда алғаш рет профессор Әбсаттар қажы Дербісәлі «Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері» (Дербісәлі, 2008:144) атты кітапта сөз етті, кейін «Руханият және өркениет. Зерттеулер мен мақалалар» атты еңбегінің «Орта ғасырлардағы Женд және жендітік ғалымдар» деген бөлімінде алдыңғы кітабында ұсынылған мәліметтерін толықтыра түскен (Дербісәлі, 2016:218-225). Ғұламаның туған жылы туралы дерек табылмады, тек зерттеушілер оның 700/1300 жылы қайтыс болғандығын айтады. Ғалымның «Тадж ад-диннен» басқа «Шараф ад-дин» атты лақабы Хұсам ад-дин ас-Сығнакидің (1314 ж.қ.б.) «әл-Муассал» атты кітабында (Ахмад, 1998:3), әл-Итқанидің «Рисала фи рафаил иад индә р-руку уә индә рафа ир-раас минһу фис-салат уә адаму жауазиһи» (Намазда рукуға және одан басты көтергенде қолды көтеру және оған рұхсат етілмейтіндігі туралы) атты трактатында (Керім, 2017:24), Абу Абдаллах Мұхаммед бин Ахмад аз-Заһабидің (848/1447 ж.қ.б.) «әл-Муштабиһ фир-рижал асмаһим уә ансабиһим» (Кісі аттары мен олардың ныспыларындағы ұқсастықтар) атты еңбегінде аталып өтеді (Заһаби, 1962:181).

Тарихи-ғұмырнамалық кітаптарда әл-Жендидің есіміне қатысты екіұштылық көрініс тапқан. Сондай-ақ туған жеріне де байланысты қарамақайшылықтар туындаған. Кейбір ғалымдар Женд

кентіне теліп, «әл-Женди» деп атаса, келесі бір ғұламалар Худженд аймағында дүниеге келгенін айтып, «әл-Худженди» деген. Ғалымның Худженд өлкесінен екендігі тек «Кәшф әз-зунун» атты еңбекте аталып өткен (Хажи Халифа, 1941:112).

Бұны Карл Брокельман Хажи Халифаның қатесін жөндеген сәтте тілге тиек етеді. Өйткені Карл Брокельман әл-Жендидің *751 жылы қайтыс болғандығын айтқан. Ғалым «әл-Мисбах» кітабына түсіндірме жазған Ахмад ибн Махмуд ибн әл-Женди (Махмуд ибн Умар әл-Хужнади). Кітабының аты: «әл-Мақалид». Әл-Женди 700 жылы дүниеден озды»* дегенде Махмуд ибн Умар әл-Худженди деген есімді жақшаның ішіне жазу арқылы басқа кісі туралы сөз қозғап жатқандығын, яки әл-Жендидің осы атпен де танылғандығын аңғартқысы келген сынды.

Хажи Халифа «Кәшф әз-зунун» атты кітабында ғалымның аты-жөнінің бірнеше формада келгенін қуаттау үшін нұсқадағы жазылғаны бойынша жеткізген. Сондықтан мұндай қарамақайшылықтардың пайда болуына әсер еткен негізгі себептердің бірі көшірме жасаушылардың қателікке бой алдыруынан туындауы әбден мүмкін. Шын мәнінде ең дұрыс пікір – әл-Женди. Мұның бірнеше себептері бар. Олар:

Ғалымдар «әл-Женди» деген ныспысына бірауыздан келіскен. Бұл пікірді Хажи Халифа да айтқан. Сондай-ақ тарихи-ғұмырнамалық кітаптары да әл-Женди екендігін қуаттайды. Мысалы 848/1447 жылы дүниеден өткен замандасы аз-Заһабидың «әл-Муштабаһ мин әр-рижәл» кітабын айтып өтсек болады. Имам аз-Заһаби өз сөзінде: *«Шараф ад-дин Ахмад ибн Махмуд әл-Женди – білгір ғалым, бірнеше еңбектері бар*

және ерекше қадір-қасиетке ие тұлға», – деп сипаттаған (Заһаби, 1962:217).

Ғалым – Жент кентінің тумасы, жалпы бұл кент Бұхара өлкесіне кіреді. Сондықтан әл-Женди ныссымен әл-Бұхари да телінуі мүмкін. Оқымысты «әл-Иқлид» атты еңбегінің бір бөлігін Бұхара шаһарында болған кезінде жазған. Әл-Жендидің өзі «әл-Иқлидінде» осы кітабының бірінші жартысын Бұхарада 666/1268 жылдың жумади әл-ахира айында аяқтағаны келтірілген. Бұдан шығармасының қалған бөлігін басқа қалада жалғастырғандығын аңғара аламыз. Қалай болғанда ғалым сол кездегі ислами білім мен ғылымның үлкен орталығы болған Бұхара қаласында біршама уақыт тұрған. Десек те бұл ныспы оқымыстының сол қалада тұрғандығы үшін емес, Бұхара аймағынан шыққандығына байланысты қойылған деп топшылаймыз.

Ең алдымен Шыңғыс ханның ойраны, одан кейін билеушінің балалары мен немерелерінің таққа таласуы сияқты Мәуэрәннәһр аймағында орын алған саяси тұрақсыздық, сондай-ақ Бағдаттың күйреуі, әсіресе, соңғысы сол кезеңдегі ислам әлемін шайқалтқан қатты соққы еді.

Сонымен қатар әл-Жендидің шарифат, араб тілі ілімдеріне, оның ішінде синтаксис (наху) ілімін терең игеруге көңіл бөлді.

Жалпы ғұламаның өміріне, жеке басының сипаттарына қатысты деректер тым аз. Әл-Жендидің мәдениеті тәркідүниелік (зуһд) пен тақуалықтан тұратын, сопылық жағы басым діни мәдениет болған. Оны әл-Жендидің мына бір шумақ (байтайни) өлеңінен байқауға болады:

تَرَضَّ مِنَ الدُّنْيَا بِقَوْتٍ وَخِرْفَةٍ تَوَارِيكَ،
وَأَعْلَمُ أَنَّكَ الطَّاعِمُ الكَاسِي
فَكَمْ مِنْ دَوِيٍّ جَرَّصَ لِقَوَا سَكْرَةَ الرَّدَى عَطَاشًا
وَمَا أَبْقُوا سِوَى فَضْلَةِ الكَاسِ

Аз азық пен шүберекке разы бол,
Тамағы, киімі бар болғаныңа шүкір ет!
Қара суға зар болып,
артына дүние қалдырмай
Небір дүниеқұмарлар да өтіп ед...

Бұл өлең жолдарынан әл-Жендидің алуан әдеби стильдерді де шебер қолданғанын көруге болады. Сондай-ақ оның өзін-өзі бағалау, сұраншақтық пен сараңдықтан аулақ болу сияқты қасиеттері де байқалады.

Әл-Жендидің діндарлығын «әл-Иқлидтің» кіріспесінен де байқауға болады: «...алдынан да, артынан да жалған келмейтін Алланың сөзін

бұрмалауға тырысқан адамға өлім келсін!» және тағы бір жерінде «...ол Құрандағы заңға бағынбайтындарды меңзеген...» деген.

Жоғарыдағы сөйлемдерден әл-Жендидің тағы бір діни ұстанымын көруге болады. Ол – захирилік (шариғи мәтіндерді тура мағынасында түсіну) ұстаным. Егер оның жоғарыда айтылған сопылық ұстанымын ескерсек, әл-Жендиді жанжақты, барлық нәрсеге әділ көзқараспен қарайтын ғалым болған деп айта аламыз. Сондай-ақ аталған сипаттар оның иманы да, білімі де мол болғанын көрсетеді.

Оқымысты бір жағынан қасиетті Құранды өз ойларына, философияға сүйеніп теріс тәпсірлейтіндерді құптамаған. Екінші жағынан тәркідүниелікті (зуһд), қанағатшылдықты насихаттаған.

Осы себептен, кейбір кітап жазушылар (қуттаб) мен кітап көшірушілер (нуссах) әл-Жендиді «шейх, имам» деп атаған. Бір ғана «әл-Иқлид» кітабының өзі-ақ әл-Жендидің әлгі атақтарға әбден лайық екенін дәлелдейді. Ғұлама хижра жыл санауы бойынша 700 жылы, яғни біздің қазіргі қолданысымыздағы жыл санауымызға сәйкес 1301 жылы дүниеден өткен.

Ғалымның ұстаздары мен шәкірттері хақында да деректер табу қиын. Әл-Жендидің өмірбаянына қатысты әлі де болса нақты баяндауды қажет мәселе тәлім алған ұстаздары мен шәкірттері айқын мәліметтер жетпеген, тек жалпылама түрде баяндалған ишараттар ғана бар.

Десек те ас-Сығнаки «әл-Муассал» атты еңбегінің алғысөзінде осы кітабына «екі тамаша имамның» екі шархының ықпалы тигендігін: «оның біріншісі – «әл-Иқлид» халықтық ғылым салаларының терең ғалымы, шарифат негіздерін қара сөзбен де өлеңмен де, толық баяндау мен таратудың шебері, ардақты, қайратты, кемеліне жеткен Шараф ад-дин Ахмад ибн Махмұд ибн Умар әл-Жендиге тиесілі, оған Алланың рахымы (тиіп), жаннаттың сауабы (бұйырсын)», екінші шархтың авторы әл-Фахр ад-дин әл-Әсфандариге тоқталып, одан әрі осы шарх авторларының «кеуімен де көзі тірісінде кездескенін» баяндап өтеді (Ахмад, 1998:3).

Әл-Итқанидің «Рисала фи рафаил иад индә р-руку уә индә рафа ир-раас минһу фис-салат уа адаму жауазиһи» (Намазда рукуғда және одан басты көтергенде қолды көтеру және оған рұхсат етілмейтіндігі туралы) атты трактатынан «ғалым, зерделі, ықыласты зерттеуші, өз саласының білгірі, сөз шебері», «ұстазы» Әбу Қасым ибн Ахмад ибн Мұхаммад әл-Хасани әл-Ақили әл-Ансари-

дің «эл-Иқлидтің» авторы Шараф ад-дин эл-Жендидің шәкірті» екендігін білеміз (Керім, 2017:24-25).

Еңбектері:

1. «Эл-Иқлид»/8;9/;

2. «Эл-Мақалид»;

3. «Уқуд ул-Жауһир фи илм ти тасриф (Морфология ілімі бойынша жауһарлар алқасы). Қасида түріндегі бұл туынды туралы Хажі Халифа «Кәшф эз-зунунда» «алдымен Аллаға мадах айтылған» дейді, бес бөлімнен тұрады, ең алдымен поэзия түрінде қағазға түсіріп, кейін шәкірттерге жеңіл болу үшін қара сөзге айналдырып қайта жазғандығын» көрсетеді;

4. «Шарх ул Кафия фин-наху» (Грамматикадағы «эл-Кафия» (кітабына) түсіндірме);

5. «Ужалла фи тафсир эл-Жаллалат» العجالة – في تفسير الجلالة. Трактатта Алла тағалланың есіміне қатысты ғалымдардың пікірлері топтастырылған. Дамаск университетінің араб тілі бойынша профессоры, доктор Мухаммад Ахмад әд-Дали бұл трактат туралы қалам тартып, мәгінін жариялай келіп, оны эл-Жендидікі деп, алғысөзінде оқымысты жайлы мәліметтер ұсынады. Шығарма қолжазбасы Берлин кітапханасында 2406 нөмірімен санымен сақталған (Мұхаммед, 2011). Қолжазба насх үгісінде жазылған, көшірушінің аты жөні, уақыты көрсетілмеген, жәдігерліктің бас жағында сол жақ бұрышында «Ужалла фи тафсир эл-Жаллалат. Құрастырған – эл-фақир ила Аллаһи Ахмад бин (Махмуд) эл-Хужанди, ыфа анһу» деген жолдар бар. Осы жолдарға сүйенген Мухаммад Ахмад әд-Дали туындыны эл-Жендиге теліді, өйткені ғұламаның шығармаларының кейбір қолжазбаларында эл-Женди эл-Худжендікі екендігі жазылған (Мұхаммед, 2011). Біздің ойымызша, бұл дәйек «Ужалла фи тафсир эл-Жаллалаттің» авторлығын айқындауға әлі жеткіліксіз, сондықтан әлі де қосымша зерттеулер жүргізуде анықталмақ.

«Эл-Мақалид» – эл-Жендидің біздің заманымызға аман-есен жоғалмай жеткен туындыларының бірі. Шығарманың қолжазба нұсқалары негізінде 2012 жылы Египеттің Айн-Шамс университетінде Мустафа Салим Милад эл-Мазук докторлық диссертация жазып, қорғаған (Мұстафа, 2012). Біз осы бөлімді жазу кезінде осы диссертациялық жұмыстың нәтижелері мен түйіндеріне сүйендік.

«Эл-Мақалид» – эл-Мутарризидің «эл-Мисбах» атты кітабына жасалған шарх. Имам Наср ибн Әби эл-Мукаррам Әбд ас-Саии бин Әли Әбу эл-Музаффар эл-Мутарризи (610/1213

жылдар шамасында қ.б.) Хорезмнен шыққан аса көрнекті тілші ғалым.

Басқа салалар секілді тілді үйренудің өзіне тән ұғымдары мен әдіс-тәсілдері бар. Тілді үйрену белгілі бір ой-пікір мен логикалық тұжырымдарға сүйенеді. Сондай-ақ арнайы грамматикалық ережелері болатындығы мәлім. Эл-Мутарризидің «эл-Мисбах» кітабының кіріспесінен автордың осы шағын еңбегін жазудағы мақсатын, ой тұжырымдарын және оқыту әдіснамасын анық аңғарамыз. Шын мәнінде кіріспе өте көркем түрде жазылған. Әрине, бұл шәкірттердің кітапты жан дүниесімен қабылдауына өз әсерін тигізеді. Сонымен қатар адамдарға пайдасы тию үшін өзінің (автордың) тарапынан еңбегіне қатысты мақтау сөздер баяндалған. Бұны жалпы қалам тартқан авторлардың әдейі қолданатын әдісі десек те болады. Еңбекті егжей-тегжейлі емес ұзақ сонар созбай, қысқа да нұсқа ету автордың өз көздегені болғаны да аталып өткен. Өз баласын мадақтап, сондай-ақ осы еңбегін соған арнап жазып отырғанын ауызға алып, бұл еңбекті жазудағы негізгі мақсаты болғандығын көрсеткен: «Қадірлі менің балам «Мұхтасар эл-Иқнағ» атты еңбекті жаттап, еңбектегі жекелей баяндалған сөздерді барлығын есте сақтап және синтаксистегі сөздік, мағыналық ұғымдарды терең меңгерді. Сондықтан мен баламның имам, зерттеуші ғалым Әбу Бәкір Абду эл-Қаһир ибн Абдуррахман эл-Журжанидың ой-пікірлері мен көзқарастарының дәмін татуын (оқып, танып-білуін) қаладым. Бұлай істеуімнің себебі, (ұлымның) ғалымның жан-дүниесімен байланыста болып, одан туындаған көркем сөздерді білуі үшін еді. Өйткені ғалымның сөздерінен синтаксис (наху) ілімінің қайнар көзі бұрқылдап атқылап тұр. Осылайша эл-Журжанидың ауқымды жазылған еңбектеріне емес, шағын, қысқа-нұсқа баяндалған қолжазбаларға көз жүгірттім. Имамдардың арасында реттілікпен айтылған көбінесе «эл-Миәту», «эл-Жумәлу», «әт-Тәтиммәту» еңбектері еді. Осы кітаптар негізінде тек қажетті мағлұматтарды жинақтап шағын еңбек дайындадым. Пайдалы болуы үшін және қайталап оқуға қиындық туындатқандықтан барлық қайталанған мәселелерді алып тастадым. Тек пайдасы бар дүниелерді ғана қостым».

Автор кіріспеде рифмалы проза (сәжғ) тәсілін ұстанған.

Сондай-ақ «эл-Мисбах» еңбегі балаларды тәрбиелеу, оқыту жолындағы нұсқаулық десек те болады. Сол замандарда балалары ілімді әкелері-

нен алатын. Әкелері балалары үшін арнайы кітап әзірлейтін. Мінеки, бұл еңбек үйренушілер, ілімді талап етушілер үшін әдіснама мақсатында жазылған. Осылайша ой-өрістеріне сай синтаксистік ережелерге талдау жүргізеді.

Бұл – шәкірттердің тілді түсінуі үшін және (тілді) күнделікті өмірде ешбір қатесіз қолдану үшін арнайы жазылған, ілім талап етуші шәкірттер үшін синтаксис қағидаларын үйренуге нұсқаулар өте айқын баяндалған кітап. Автор түсініксіздік пен шатасушылық және мәселелердің ұзақ болып кетуіне жол бермеу үшін кейбір тақырыптарға мән бермей, қалдырып кеткен.

«Әл-Мисбах» кітабы ілім мәжілістеріне оқыту әдіснамасы ретінде дайындалған. Лингвистер бұл еңбекті жатқа оқып, түсіндірмелер жазып және шәкірттерге дәріс түрінде қолданған. Еңбектегі талап етілген мәтіндерді ұсыну арқылы мәселелер кең ауқымда қарастырылады.

Әл-Жендидің «Мақалид» атты еңбегінің кіріспе сөзінде: *«әл-Мисбах» кітабындағы ең пайдалы, таңдаулы дүниелерді жинап, ықшамды, қысқа-нұсқа еңбек жазуымды бірнеше кісі қатты өтінген еді* – деген.

«Әл-Мақалидтен» риторикалық ерекшелік, ой-тұжырымдардың мазмұндылығы, интерпретациялар және синтаксистік дәйектер айқын көрінеді. Автор «әл-Мисбахты» шархтау барысында маңызды, егжей-тегжейлі түсініктемелерге, тілдік үкімдер мен синтаксистік дәлелдерге көңіл бөлген. Еңбектегі негізгі дәлелдер Құран мәтіндерінен, өлең-жолдары мен поэзиялардан және түрлі тәмсілдерден алынған. Бұған кітаптың ілім қуған шәкірттердің өздерінің ізденіс жолындағы тіл біліміне қатысты негізгі еңбектерінің біріне айналуы айғақ болады. Шын мәнінде «Мақалид» кітабынан лингвист ғалымдар аталмыш туындыдан тіл қағидаларына қатысты көпшілік аңғара бермейтін сырларға қанығып, білігін арттыруға қол жеткізеді. Әл-Женди «әл-Мисбахтағы» әл-Мутарризидің әдісін бұзбай шығарманың көп бөлігін синтаксис іліміне арнаған. Туындының әрбір бетінен әл-Мутарризидің көзқарастарын оқи аламыз. Кітапты осылайша кіріспеге және бес тарауға бөлген. Олар:

1. Синтаксис іліміне қатысты терминдер;
2. (Мағына үстейтін) аналогиялық/сөздік демеуліктер;
3. (Мағына үстейтін) практикалық/сөздік демеуліктер;
4. Мағыналық демеуліктер;
5. Араб тіл білімінің тармақты мәселелері.

Бесінші тарауды (тармақты мәселелерді) тағы да 4 бөлімге бөліп қарастырған. Олар:

1. Жалпы (накира) және жалқы (марифа) сөздер;
2. Музаккар және муаннас сөздер;
3. Тауабиғ (айқындауыш);
4. Иғраб асли (негізгі) және ғайру асли (негізгі емес).

«Әл-Мақалид» пен «әл-Иқлид» еңбектерінің жазылу тәсілі мен әдістемесі бірдей. Бұл – әрбір сөзді егжей-тегжейлі, реттілікпен зерттеу машығы. Мінеки, осы тәсілді бағдар етіп, негізгі дәлелдің қайнар көзі Құран мәтіндері мен қырағат түрлеріне сүйенген. Одан кейін дәйек ретінде өлең жолдарын, араб тіліндегі түрлі мысалдар мен классикалық сипаттағы кейбір ғалымдардың көзқарастарын баяндаған. Грамматикалық терминдерді ұсыну барысында басралық мектептің терминологиясын қолданғандығына қарамастан куфалықтардың термин ретінде пайдаланған сөздерін жоққа шығармаған. Бұл әл-Жендидің «Мақалид» кітабының негізінде «синтаксистік талдаудың белгілері» деген тақырыпшада кеңінен саралаған. Ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан куфалық мектепке қарсы пікірлерін де жасырып қалмайды. Сондай-ақ оның еңбектің ықшамды болуын, тым кеңейіп кетпеуін ескергендігін алғы сөзде де тілге тиек етумен бірге қорытындыда: *«Мына қысқа еңбекте толықтай баяндап шығу қиынға соғады»* деп қоса кеткен. Еңбек ғылыми бағытының айқындылығымен және оңайлығымен ерекшеленеді. Кітапта синтаксис ілімінің ережелері мен оның мағыналары толыққанды қамтылған. Автор адамның ақылына қуат беріп, әсерін тигізу үшін, танымдық ойлау жүйесін дамыту мақсатында және өзгелерге үйрету жолында әрбір мәселенің мән-жайын ашып, апайқын түсіндіру жолын ұстанған. Сөз бен сөйлемдерді қолдану формасы өте анық, қызықты және түсініктемелері де оңай әрі құрылымы жағынан аса жүйелілікпен жазылған. Сондай-ақ синтаксис қағидаларындағы пәлсапаға да орын берген. Осылайша өте терең логикалық аналогияларға талдау жасай алған. Сөйтіп мәселенің түпкі мәні мен мазмұны байыпты түрде айқындалғанша баяндайды. Кей тұста тұжырымдарды қайталап өтеді де, кітапты оқып отырған оқушы еш шүбәсіз қабылдап, қанағаттанғанға дейін дәйектемелерді келтіріп оның себебі мен салдарын нақты түсіндіреді. Ал енді негізгі сүйенген дәлелдеріне тоқталар болсақ, алдымен Құран мәтіндері мен мысалдарды келтірген. Бұл дәйек-

темелер – мәтіннің мазмұнын ашатын ең басты құралдар. Дәлелдерді көбінесе Құран мәтіндерінен, түрлі тәмсілдерден және хикметті сөздер мен өлең жолдарына табан тіреген. Түсіндірмесі өте көркем түрде берілгені сондай зерттеу нысанына қатысты кейбір сөздерді түсіндірген сәтте жүректер тыныштық тауып, тіл білімінің өзіндік құдіреттілігін (дәмін) сезген адам әсерге бөленеді. Ой-пікірінің өткірлігі мен зеректігі тіл ғылымының бақшасымен сипатталды. Оқыған адам ол жерден жеміс-жидектерді алады. Автор ой жүгірту үшін ақылға толыққанды мүмкіндік берді. Бұл – теңіздің тамшысы іспеттес. Аталмыш ескертпелерге әл-Жендидің «Мақалид» еңбегінің негізіндегі синтаксистік талдау ерекшеліктері» атты тараушада тоқталған.

Кітап кіріспесінде лексикаға қатысты жазылған еңбектерге (мысалдарын келтіру арқылы) шолу жасалады. Мысалы, әл-Жауһаридың «ас-Сихах» атты еңбегіндегі: «Кез келген сөйлемде (بين – бәйна) сөзі қолданылуға жарамды саналса, оның формасы/мағынасы (وسط – уәстун), ал егер (بين – бәйна) сөзін сөйлемге кіріктіруге мүмкін болмаса, мұндай жағдайда (وسط – уәсәтун), яғни ортаңғы әрпі фатха характеристикасымен жазылады», – деген мысалды баяндаған. Синтаксис іліміне қатысты Сibaуайһидің «әл-Китаб» атты еңбегіндегі: «Сibaуайһидің пікірінше, истисна (жалқылаушы шылау) жалпы сөзден (тәнқир) кейін келген сөзді морфологиялық талдауға, жіктеуге (сарф) кедергі етеді», – деген пікірді жеткізеді. Сондай-ақ «әл-Китаб» еңбегіндегі: «Шын мәнінде мына бастапқы сөздер «ان» мағынасын береді», – деген тұжырымын баяндаған. Сонымен қатар Ибн Хажибтың «әл-Идах фи шархи әл-Муфассал» атты кітабындағы: «Хижри алғашқы үш ғасырдан кейін келген ғалымдар бірінші қырағатты құптады. Есімдік «Рум» сөзі үшін қолданылса, негізгі «масдар» (есім сөз) толықтауышпен (мафғулмен) тіркеседі (мудаф болады). Бұл жағдайда бастауыш айтылмайды. Ал «وَهُمْ» сөзіндегі есімдік (дамир) «Рум» сөзі үшін және «غلبهم» мәтініндегі есімдік (дамир) «мажус» (отқа табынушы) сөзіне арналса, бастауышпен тіркесіп ілім септігін құрайды. Бұл жағдайда керісінше толықтауыш баяндалмайды. Аталмыш екі жағдайда да «سيعلمون» сөзіндегі есімдік «وَهُمْ» мәтініндегі есімдікпен байланысты. Себебі ол оның баяндауышы», – деген мысалды егжей-тегжейлі келтірген. Әл-Журжанидің «әл-Муктасид фи шархи әл-Идах» атты еңбегіндегі мысалды былайша баян етеді: «Шынтуайтында «ون» септеулік

шылауы мекендік мағынаны білдіреді. Бұл – дұрыс көзқарас. Өйткені көпшілігі осы пікірді ұстанған. Сондықтан «ون» шылауынан белгілі бір мекен, орын мақсат етіледі. Ал заман мен уақыт ұғымына қатысты сөзге жалғанса, тек метонимиялық бағытта қолданылады». Әл-Женди кейде кітабындағы деректерді нақты кімнен жеткізгенін тілге тиек етеді. Ал аз-Замахшариге ешқандай жауап қайтармастан оның көзқарасынан хабардар етумен шектелген. Етістікке «белгілі бір заманмен, уақытпен байланысты орын алған жағдай» деп анықтама берген. Әл-Фарисиден де мысалдар жеткізген. Мысалы, Зәйдті яки (إما) Амрды жолықтырдым (кімді кездестіргені белгісіз). Бұл тұста «إما» етістік пен толықтауыштың арасында келіп тұр. Ал ол толықтауыш – Зәйд. Сондай-ақ түрлі мысалдарды жинақтаған кітаптарға да тоқталған. Әл-Миданидың «Мажмағ әл-әмсәл» атты еңбегін атап өтсек болады. Аталмыш кітаптағы кейбір тәмсілдер мен олардың түсініктемелеріне шолу жасап, кітабындағы барлық дәлелдерді әл-Миданиге теліген.

Әл-Жендидің «әл-Мақалид» кітабында диалектілерге қатысты маңызды мәселелер бар. Ол кейде диалектілерге қатысты әр тайпаның есімдерін атап, сөздердің әр тайпадағы қолданыстарын айтып өтеді, мысалы «فعل» сөзінде қарсаны қолданып мәбни қылуды хиджаздықтардың диалектісіне жатқызуы және осы өлшемдегі «ра» әрпінен басқа әріптермен аяқталатын сөздерді мәбни қылуды тәммим руының диалектісіне жатқызады. Әл-Мутарризидің «мысалы хузам, қутам сөздері, оларда екі түрлі мазхаб бар» деген сөзін түсіндіру барысында екі сөзді хижаз түріне жатқызады:

«Ра» әрпін есептегенде, осы өлшемдегі сөздердің соңғы әрпінің қасраны қабылдамауы (манғ ас-сарф) тәммим руында. Өзгермеудің себебі – жалқы есім болуы және негізгі өлшемінің өзгеруі. Осы арқылы «мамнуғ мин ас-сарф» болды (соңғы әріптің қасраны қабылдамай орнына фатханың келуі).

Осы өлшемдегі сөздердің қасрағы мәбни болуы хижаз тұрғандарының қолданысында. Мысалы «хазами» сөзі «назали» сөзінің өлшемінде тұр, суқун мен харекеттеріне дейін ұқсас. «Назали» сөзі «инзил» етістіктің бұйрық райының мағынасын береді.

«Хадари» секілді соңы «ра» әрпімен аяқталған сөздерде хижаздықтар, тәммим руы секілді, қасраға мәбни қылады. Себебі «ра» әрпі ауыр әрі діріл әрпі болып есептелгендіктен, жеңілдетіп айту талап етіледі. Бұл мәбниде ғана, өйткені

мәбни, муғраб секілді емес, бір қалыпты сақтап қалады, қасраға мәбни болу сукунды жылжыту үшін жасалады.

Кейде рулардың есімдерін атамай кейбір арабтар, көпшілік арабтар деген тіркесті қолданады. Мысалы: саласа ыашарата сияқты тіркестердегі «шин» әрпін көпшілік арабтар сукунды қылып «саласа ыашрата» деп қолданады. Себебі әйел тегі тармақ болып келеді, ал негіз ер тегі, сукунды қолдану лайықтырақ. Бұл жердегі «айн» әрпін сукун қылу мүмкін болмайды, өйткені екі сукун қатар келуі мүмкін емес. Кейбір арабтар «айн» әрпін сукунды қылып, «шин» әрпін қасралы етеді. «айн» әрпін сукунды болу себебі бірнеше حرکتті әріптердің қатар келмеуі үшін, ал «шин» әрпін қасралы ету бірнеше фатхаларды қатар келтірмес үшін, өйткені сөйлеуде екі бірдей حرکتті дыбыстау қиын келеді.

Байқағанымыздай, әл-Женди осы келтірілген үлгіні қай диалектілерге қатысты екенін көрсетпеген. Бірақ аз-Замахшари секілді ғалымдар қай диалектіде екенін атап өткен болатын. Аз-Замахшари өзінің «әл-Муфассал» кітабында айтады: Хижаз халқы ыашара сөзіндегі «шин» әрпін сукунды қылады, ал тамим тайпасы қасра етеді (Ахмад, 2002:270). Ибн Яғиш те өзінің бір еңбектерінде ыашара сөзіндегі «шин» әрпін тамим тайпасының қасралы және хижаздықтардың сукунды қылатынын айтқан. Бірақ бұлар керісінше, себебі хижаз халқы сандардан басқа сөздерді айтуда екінші әрпін қасралы етіп, тамим тайпасы сукунды қылады. Мысалы хижаздықтар «набиқа» десе, тамим «набқа» деп дыбыстайды. Ал санды айту барысында жағдай керісінше өзгереді. Кейбір арабтар «шин» әрпін фатхалы қылады. Соның бірі Құранның әл-Ағмаш қырағатындағы «исна ашарата» сөзі.

Енді бірде әл-Женди диалектінің орнына тіл деп көрсетеді. Оның мысалын жалқы есімдерді қысқарту жайында, луғату ман иантазир уа луғат ман ла иантазир жайында (үштен көп әріптен құралған жалқы есімдерді қысқартқанда сөздің сөзін дамма حرکتімен аяқтайтын немесе түсіп қалған әріптің алдындағы әріптің حرکتін сақтап қалатын екі әдіс) сөз қозғағанда айтады. Әл-Жендидің ойынша: «оның (жалқы есімдерді қысқарту) шарттарының бірі жалқы есім әріптері санының үштен асуы, өйткені егер үш әріптік сөзден аз болса, толық есімнің формасына келмей қалады, әрі араб тілінде екі әріптен құралатын толық сөз кездеспейді. Әсіресе сөздің сөзін дамма حرکتімен аяқтайтын топ. Мысалы, «харис» сөзін қысқартқанда бұл сөз бір тілде

(диалектіде) «хару» болады, себебі оларда соңғы әріпті түсіргенде, алдыңғы әріптің حرکتіне қарамастан даммалы қылады. Бұл тіл луғат ман ла иантазир деп аталады, яғни түскен әріпке қарамаушы. Екінші тілде «хари» болады, өйткені мұнда әріптің حرکتі сақталады да, «луғат ман иантази», яғни әріптің халіне қараушы».

Сонымен қатар кейбір диалектілердегі сөздерді шешен сөзге жатқызбайды. Мысалы тамарбутаға тоқтау жайлы сөз қозғағанда, ғурфатун сөзіне тоқтаған кезде тамарбута һә әрпіне айналады. Ондағы мақсат етістегі та әрпімен шатастырмау үшін. Кейбір диалектілерде кездесетін тамарбутаға тоқтағанда та әрпін айтуды әдеби тілге жатпайды деп айтып өтеді. Мысалы ғурфатун сөзін ғурфат деп оқу. Бұны раджз жайында сөз қозғағанда айтып өтеді.

Осындай диалектілер жайлы әңгімеден түйіндейтініміз: әл-Женди "әл-Мақалид" кітабында диалектілер жайлы арнайы зерттеу арнамаған. Сонымен қатар диалектілердің қай жерде қолданылатынын да жиі ескермейді. Бұл тақырыпты кітаптарының әртүрлі жерлерінен теріп аламыз, арнайы бір жүйе жоқ.

Диалог – әл-Жендидің «әл-Мақалидтегі» ең көп қолданған әдісі. Ол оқырманға диалогтар мен сұрақтар ұсынады. Олардың ойына келетін ережелер мен үкімдерді келтіреді. Содан кейін қойған сұрақтарына жауаптарын береді. Ол «Егер ... деп сұрасаң, мен ... деп жауап беремін», «Егер ... деп сұраса, біз ... деп жауап береміз немесе жауабымыз ... болмақ» деген сияқты үлгіде келеді. "Әл-Мақалид" кітабында барлығы шамамен осындай елу сұрақ-жауап қамтылғандығына көз жеткіземіз.

«Әл-Мақалидте» кітап авторының риториканың қыр-сырын жетік білетіндігі көрінеді. Ол риторика ғалымы Абдулқаһир әл-Журжаниге еліктеген. Оны «әл-Муктасид» кітабынан «Кітаптың авторы «мин» (-дан; -ден; -тан; -тен;) жалғауы орынға қатысты» деп айтқан. Бұл – дұрыс. Себебі көбіне солай. Егер ол уақытқа қатысты болса, метафораның бір түрі болады» деп үзінді келтіріп, өз пікірін білдіргенінен байқауға болады.

Сондай-ақ ол риторикалық ұйқастарды қолданған. Оның ең жақсы үлгісі – «әл-Мақалидтің» кіріспесі. Кіріспенің сөз саптауы көркем, тіл байлығы мол, тартымды, көбіне көркем әдеби әдістермен қатар, ғылыми этикалық әдістерді де пайдаланған. Кіріспесін Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтумен бастап, әуелі оқылатын кітаптың кіріспесі болғандықтан, бір жағынан,

оқырманға тартымды болу мақсатында оны қысқа да, нұсқа етіп берген. Ол онда «ұйқас» (سجع), «антитеза» (مقابلة), «теңеу» (تشبيه) сияқты риторика әдістерін ұстанған. Сөйлемдердегі соңғы сөздердің соңғы әріптерін бірдей етіп, яғни сәжд үлгісінде, мысалы, «Юқаууаму әл-Лисан, ... Назм әл-Куран», «Фи хабириһа, ... уа ғадирриһа», «Зә әл-Қанун, ... ған ән-Нун». Міне мынау кіріспесінің бір сөйлемі: «әл-Хамду лилләһи ғала жазили ниуалиһ, уа әс-Салату ғала набиһи Мухаммадин уа алиһ» деп ұйқастырған.

Сол сияқты «теңеу» (سجع) әдісін де қолданған. Ол автордың «Тамақтың тұзы сияқты» деген сөзін түсіндіріп: «Бұл – керектігі, қажеттігі жағынан айтылған теңеу. Яғни, сөйлеудегі синтаксистің маңыздылығы тамақтағы тұздың маңыздылығы сияқты. Бұдан, біреулер айтып жүргендей, аз ғана тұз тамаққа жеткілікті болғаны сияқты, аз ғана синтаксис сөйлеуге жарайды деген сөз шықпайды» деген.

Сондай-ақ ол тілдегі «метонимия» (کنایة) мағынасын түсіндіріп: «Метонимия деген – бір нәрсені атамай, оған қатысты нәрсе арқылы көрсету. Мысалы, «Пәленшенің қыны ұзын» деген сөз. Бұл оның бойының ұзын екенін білдіреді» – деген.

Әл-Жендидің тілдік зерттеулер жүргізіп, көптеген сөздердің сөз жасамына, құрылымына және мағынасына саралаған. Оның тіл ілімінде өзіндік көзқарастары бар екендігі байқалады. Мысалы, ол «әл-Мақалидте» әл-Мутарризидің сөзіне қатысты: «әл-Мутарризи «әл-Мисбахта» былай деп айтты: «Уа ғинда уасти әд-дар» (ауланың ортасында). Мен айтамын: «уаст (وسط) пен уасаттың (وسط) айырмашылығы (біреуі сукунді, екіншісі фатхалы) – біріншісі белгісіз, екіншісі

белгілі затқа қатысты» деген. Ол ««Егер ауланың ортасында (уаст) құдық қаздым» десең, әйтеуір бір жерінді қазғандығың. Ал егер ауланың ортасында (уасат) құдық қаздым десең, қас ортасында қазғаның» деп айтқан.

Әл-Женди кітабында негізінен басралықтардың терминдеріне сүйенген. Ал куфалық мектептің өкілдерінің терминдерін өте сирек пайдаланған. Мысалы, сөздің үшінші түрін «харф» (حرف) деген. Бұл – ең көп тараған термин. Ал куфалықтар оны «әдәт» (أداة) деп куфалықтардың терминімен атаған. Оны «сила» (صلة) деп атағандар да бар.

Сол сияқты ол басралықтардың «жар» (جر) терминін пайдаланған. Куфалықтар болса, оны «хафд» (خفص) деп атайды. Бірақ әл-Женди куфалықтардың терминін қолданбағанымен, оны жоққа да шығармай: «куфалықтар оны «хафд» (خفص) деп атайды» деп жазған. Терминде талас болмайды.

Әл-Женди «әл-Мақалид» кітабы – араб тілі грамматикасына арналған Хорезм өлкесінен шыққан әл-Мутарризидің «әл-Мисбахты» шарықтаған жұмыс. Бұл құнды еңбек жоғалмай біздің заманымызға аман жетіп, зерттеу өзегіне айналып отыр. Әл-Жендидің «әл-Мақалидте» әрбір сөзді егжей-тегжейлі, реттілікпен зерттеу тәсілін қолданған, негізгі дәлелдің қайнар көзі Құран мәтіндері мен қырағат түрлеріне сүйенген.

Еңбекте ең көп қолданған әдіс оқырманға ойындағы диалогтар пен сұрақтар ұсынып, осы сауалдарға жауап ретінде ережелер мен үкімдерді келтіруінде. Кітап ғылыми бағытының айқындылығымен және жеңілдігімен ерекшеленеді. Жұмыста синтаксис ілімінің ережелері мен оның мағыналары толыққанды қамтылған.

Әдебиеттер

- Абдулла Мұхаммед ибн Ахмад аз-Заһаби. (1962). Әл-Муштабах фи әр-рижал әсмәһиним уә әнсәбиһим. Аширбек Муминов. (2008). Присирдарьинские ханафиты в VI–VIII / XII–XIV веках. Исламтану және араб филологиясы мәселелері. – Алматы.
- Әбсааттар қажы Дербісәлі. (2016). Руханият және өркениет: Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы.
- Әбу әл-Қасым Замахшари. (2006). Әл-Муфассал фи сунғати әл-иғраб. Редакция: Халид Исмайыл Хассан. – Каир. Мактабату әл-әдәб.
- Қауам ад-дин әл-Иткани әл-Фараби. (2016). Әл-қасида маусума би лалали әл-масунат фи сарф уа шархиһа. – Алматы.
- Махмұд ибн Умар әл-Женди. (2005). Әл-Иқлид фи шарх муфассал. Редакция: Мұстафа Салим. – Ливия.
- Махмұд ибн Умар әл-Женди. (2002). Әл-Иқлид шарх әл-муфассал. Редакция: Махмұд Ахмад. – Сауд Арабиясы.
- Махмұд ибн Умар әл-Женди. (2012). Әл-Мақалид фи шарх әл-Муттаризи. Редакция: Мұстафа Салим. – Египет.
- Муминов А.К. (2015). Ханафитский мазһаб в истории Центральной Азии. – Алматы.
- Мұхаммед Ахмад. (2011). Әл-Ажалату фи тафсир әл-жәләла. – Дару ән-науадир.
- Хажжи Халифа. (1941). Кашфу әз-зунун. – Мекке. Дару әл-фикр.
- Хусам ад-Дин ас-Сығнақи. (1998). Әл-Муассал фи шарх әл-муфассал. Редакция: Ахмад Хасан Ахмад Наср. – Сауд Арабиясы, Мекке.

Шамшәдин Керім. (2017). Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби – ғұлама ғалым, ақын. – Алматы.

Шамшәдин Керім. (2012). Сығанақ саңлағы. – Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы.

Шейх Әбсаттар қажы Дербісәлі. (2008). Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. – Алматы.

References

Abdulla Muhammed ibn Ahmad az-Zahabi. (1962). Al-Mushtabah fi ar-rijal asmaihim ua ansabihim.

Ashirbek Muminov. (2008). Prisdarinskiye hanafiti v VI–VIII / XII–XIV vekah. Islamtanu jane arab filologiyasi meseleleri. – Almaty.

Absattar kazhy Derbisali. (2016). Ruhaniyat jane orkeniet. Zertteuler men makalalar. Almaty.

Abu al-Kasym Zamahshari. (2006). Al-Mufassal fi sungati al-igrab. Redaksiya: Halid Ismail Hassan. – Kair. Maktabatu al-adab.

Kauam ad-din al-Itkani al-Farabi. (2016). Al-kasida mausuma bi lalali al-masunat fi sarf ua sharhiha. – Almaty.

Mahmud ibn Umar al-Jendi. (2005). Al-Iklid fi sharh mufassil. Redaksiya: Mustafa Salim. – Liviya.

Mahmud ibn Umar al-Jendi. (2002). Al-Iklid sharh al-mufassal. Redaksiya: Mahmud Ahmad. – Saud Arabiyasi.

Mahmud ibn Umar al-Jendi. (2012). Al-Makalid fi sharh al-Muttarizi. Redaksiya: Mustafa Salim. – Egypt.

Muminov A.K. (2015). Hanafitskii mazhab v istorii Centralnoi Azii. – Almaty.

Muhammed Ahmad. (2011). Al-Ajalatu fi tafsi al-jalala. – Daru an-nauadir.

Haji Halifa. (1941). Kashfu az-zunun. – Mekke. Daru al-fikr.

Husam ad-din as-Sygnaki. (1998). Al-Muassal fi sharhi al-mufassal. – Redaksiya: Ahmad Hasan Ahmad Nasr. – Saud Arabiyasi, Mekke.

Shamshadin Kerim. (2017). Kauam ad-din al-Itkani al-Farabi – gulama galym, akyn. – Almaty.

Shamshadin Kerim. (2012). Syganak sanlagy. – Almaty. Nur-Mubarak baspasy.

Sheih Absattar kazhy Derbisali. (2008). Islamnyn zhauharlary men zhadigerlikteri. – Almaty.